

Костянтин Бережко

ДЕПОРТАЦІЯ СВІДКІВ ЄГОВИ 1951 РОКУ ЯК СПРОБА ПОВНОГО ЗНИЩЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Детально описана операція «Північ», її передісторії, подробиці проведення та наслідки для подальшої діяльності громади. Наведена точна статистика кількості депортованих та умови життя після розселення в Сибіру.

Ключові слова: Свідки Єгови, операція «Північ», МДБ, депортація.

Сьогодні досить часто згадуються репресії, яких зазнав український народ в часи радянської держави. Цій темі присвячено немало досліджень та проектів (наприклад, науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»). Багато публікацій як наукового, так і ненаукового характеру присвячено «релігійним репресіям» того часу. Зокрема, завдяки протестантським теологам ми немало знаємо про утиски євангельських церков. Також більшість наукових праць з історії релігії в радянський час присвячено таким конфесіям, як православ'я, католицизм та греко-католицизм. Однак історичній науці нічого невідомо про церковно-державні відносини малочисельних релігійних груп, які також були переслідувані в різні періоди радянської влади, зокрема Свідків Єгови, які, за словами голови Державного департаменту України у справах релігій В.Д. Бондаренка, «знаходилася в найбільш важкому становищі в Україні й в Союзі в цілому».

В сучасній українській науці цій громаді присвячено досить мало досліджень і ще менше – репресіям adeptів громади в Україні та СРСР. Відомо лише декілька досліджень масових переслідувань Свідків Єгови радянською владою. Це, наприклад, спогади О. Голько¹, збірник матеріалів М.Одинцова², декілька наукових статей та певні релігієзнавчі видання. Саме тому виникла потреба більш поглиблено дослідити процес виселення віруючих із західних регіонів СРСР до Сибіру та особливості реалізації операції «Північ». Це одна із небагатьох операцій, що так явно ілюструвала антирелігійну політику радянської влади щодо релігійних меншин.

Так, 19 лютого 1951 р. міністр державної безпеки СРСР Абакумов надіслав на ім'я Сталіна «доповідну записку» під грифом «цілком таємно», під назвою «Про необхідність виселення із 13 західних областей України і Білорусії, Молдавської, Латвійської і Естонської РСР учасників антирадянської секти єговістів і членів їх сімей», де повідомлялось про

пророблену роботу щодо ліквідації організації Свідків Єгови³. Проте згадані заходи виявилися мало ефективними, оскільки громада продовжувала активно проводити своє богослужіння. Тому, з метою припинення подальшої «антирадянської діяльності єговістського підпілля», МДБ СРСР вважало за необхідне, поряд з арештом керівних учасників громади, виселити з меж України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви й Естонії виявлених Свідків з родинами в Іркутську й Томську області, за 5000 кілометрів на схід від їх домівок. Названою операцією керував сам міністр МДБ Абакумов, хоча ця операція була погоджена і ухвалена з вищим партійним керівництвом республік СРСР на рівні перших секретарів ЦК компартії: «секретарь ЦК КП (б) Украины тов. Мельников, секретарь ЦК КП (б) Белорусии тов. Патоличев, секретарь ЦК КП (б) Молдавии тов. Брежнев, секретарь ЦК КП (б) Латвии тов. Канберзин; секретарь ЦК КП (б) Латвии тов. Снечук, секретарь ЦК КП (б) Эстонии тов. Кэбин».

Саме так була організована операція «Північ», за якою зі згаданих територій СРСР планувалось виселити 8576 осіб (3048 сімей), а фактично було депортовано 9518 осіб (3101 сім'я), оскільки напередодні операції (24.03.51 р.) були переглянуті списки з Молдови, внаслідок чого кількість депортованих збільшилось на 942 особи. З України ж депортовано найбільшу кількість людей – 6140 осіб. Разом зі Свідками виселяли також «кулаків» та «андерсовців». Тому дана кількість вказана з урахуванням і цих груп людей. Звичайно, переважна більшість виселених були Свідками Єгови, однак точно сказати, скільки було виселено віруючих цієї релігійної організації – неможливо, оскільки в документі вказані лише загальні числа. Якщо взяти до уваги регіональний критерій, то ситуація з кількістю виселених згідно «Справки СССР о контингентах, отправленных на спецпоселение в 1951 году» (11.1951) була такою: Здолбунів (23.04) – 1111 осіб, Здолбунів (26.04) – 1052, Львів – 922, Тернопіль – 927, Хриплин – 943, Ларга – 901.

Масова депортація зачепила в основному лише західні регіони України, Львівську, Тернопільську область та Волинь. Крім понад 6 100 Свідків Єгови із західної України, до Сибіру виселили багато Свідків з Молдавії, західної Білорусії, Латвії, Литви та Естонії. Загалом з шести республік це виселення захопило приблизно 9500 осіб; причому українські Свідки Єгови становили найбільшу частку цієї кількості – майже 65%. Вони всі могли уникнути депортації, підписавши листа, де було сказано, що вони відмовляються мати будь-що спільне з релігійним товариством СЄ. Свідки Єгови у Закарпатті в 1951 році теж підлягали виселенню, так само, як у інших частинах України. З цією метою навіть підготували пусті вантажні вагони.

Але з невідомої причини це виселення не відбулося. Закарпаття стало важливою операційною базою, де в підпіллі друкували релігійну літературу для цілого Радянського Союзу. Свідки Єгови, як тоді, так і сьогодні, є однією з багаточисельних релігій краю. Незважаючи на державну політику репресій, Свідки Єгови у Закарпатті знайшли шляхи для контакту з виселеними співіруючими у 54 таборах ГУЛАГу і навіть підтримували їх матеріально⁴.

Усіх Свідків виселяли до Сибіру назавжди. Однак існують і інші версії. У своїй книзі «Свідки Єгови – сибірський маршрут» Олег Голько стверджує, що Свідків Єгови, згідно телеграми Абакумова, повинні були втопити в річках Іртиші та Обі, як це інколи робили з «ворогами комуністичного устрою», затоплюючи баржі. Про цей факт в книзі говориться наступне: «за середньорічними гідро метеопрогнозами, ріки Іртиш і Об повинні були звільнитися від криги на початку травня. За льодоходом мали плисти баржі зі Свідками Єгови і вже в гирлі Обі, де глибини сягають сорока метрів, ці баржі із заклепаними люками мали бути затоплені. А тоді течією ріки їх винесло б у Північний Льодовитий океан і «кінці в воду». А тут, на щастя, вдарили сильні морози, що було досить незвично, і Іртиш, і Об ніяк не звільнялися від криги. Надалі ешелони зі Свідками Єгови тримати біля великого міста було небезпечно». Однак, на даний час достовірних відомостей про цей факт не знайдено. Це повідомлення є єдиним серед усіх джерел, що вказувало на розвиток подій. Більшість вчених та очевидців сходяться думками лише на єдиному плані боротьби в той час з «єговістським підпіллям» – масове виселення до Сибіру із західних областей України.

Про умови виселення повідомляють як архівні документи, так і спогади очевидців. Згідно «Постановленню Совета Министров СССР о выселении активных участников антисоветской нелегальной секты иеговистов и членов их семей» (02.1951) було дозволено брати із собою приналежні їм коштовності, домашні речі (одяг, посуд, дрібний сільськогосподарський і ремісничий інвентар) і запас продовольства на кожну родину загальною вагою до 1500 кілограмів. Все інше майно конфісковували й передавали представникам місцевих органів влади, «житлові й господарчі будівлі, сільськогосподарський та інший інвентар, а також худобу передати колгоспам безкоштовно з зарахуванням в неподільний фонд», «продукти, зерно і технічні культури передати державі».

У місцях проживання Свідків Єгови місцевими органами державної безпеки були затверджені «Заходи з виселення активних учасників антирадянської секти єговістів і їхніх сімей». Так, у районах формувалися

оперативні групи, очолювані начальниками обласних комітетів Рад народних депутатів. Напередодні виселення проводилися оперативні наради оперативного складу міськвідділів і райвідділів МДБ з «ретельним інструктажем з питань організації і проведення операції з виселення». Відповідні інструктажі також проводили спеціально відряджені з Москви і Києва чиновники МДБ на «нарадах офіцерського, сержантського і рядового складу МВС і міліції», що були задіяні в операції виселення.

Згідно з операційними вказівками МДБ, вантажівки з солдатами під'їхали між 1-ю та 5-ю годиною ранку під домами Свідків Єгови і наказали сім'ям збиратися, давши на це дві години. Агенти ретельно обшукували дім, і всі, хто у ньому був, відправлялись на виселення – чоловіки, жінки та діти. Не дивилися ані на вік, ані на стан здоров'я. Були випадки, коли виселяли навіть сиріт, при тому, що старші брати та сестри відбували у в'язницях 10-річний термін покарання⁵. Звернемося до спогадів деяких Свідків Єгови, наприклад до слів Шобе Сергія Костянтиновича (1934 року народження): «Я добре пам'ятаю той день. Рано-вранці, приблизно о 5 годині, під'їхали вантажівки із солдатами. Старший офіцер повідомив, що нам необхідно швидко зібрати свої речі, тому що нас відвезуть у віддалені райони Росії. Нам ніхто не сказав, куди точно нас відвезуть і що нас чекає на новому місці.... Нам дозволили взяти із собою тільки 1,5 тонни речей на родину. Коли за нами під'їхала вантажівка, виявилось, що він розрахований на 4 родини і може вмістити тільки близько 3 тонн вантажу. Нас разом з речами посадили в цю вантажівку. Пам'ятаю, що у кузові усього було близько 12-13 осіб і самі необхідні речі. Усе наше майно (господарство, будинок, земля і залишені речі) було конфісковано. До цього дня ми так і не змогли повернути наше майно». Такі повідомлення не були рідкістю⁶. Наприклад, Магдалина Белошицька згадує: «У неділю 8 квітня 1951 року ми прокинулись о другій годині ночі від страшного грукоту в двері. На порозі стояв офіцер. Він повідомив: «За те, що ви вірите в Бога, вас висилають до Сибіру. У вас дві години. Можете взяти з хати все, крім зерна, борошна та крупи. Забороняється брати с собою меблі, дерев'яні предмети і швейні машинки. Нічого не беріть з двору. Коли зберете постіль, одяг та мішки, виходьте на вулицю». Крім того, нерідко при виселенні відбувалися пограбування. В деяких регіонах Львівської області все залежало від офіцерів НКВС. Якщо вони при обшуку в помешканні Свідка Єгови виявляли якісь цінні речі (годинники, золоті обручки, сережки, гроші), то їх конфісковували. При цьому офіцери примушували солдат вивертати кишені, відбираючи у них награбоване.

Але з України депортували не усіх СЄ, оскільки списки, вочевидь, були неповні. Так, після виселення у кожному з 15 зборів в околицях Івано-Франківська лишилося ще приблизно 30 СЄ; тобто разом у тій області зосталося приблизно 450 активних СЄ. Якщо тієї ночі когось не було вдома, депортація його оминула і його далі вже не шукали. Дехто подав офіційну заяву з проханням приєднатися до виселених родин. Органи влади не відповідали на такі заяви та відмовчувалися про те, де саме вивезли рідних⁷.

Сама висилка була організована на рівні військового заходу державного значення. Зокрема, було зазначено наступне: „Поставити за обов’язок Міністерству доріг (т. Бещева) виділити за заявкою Міністерства внутрішніх справ СРСР необхідну кількість залізничних вагонів, обладнаних для людських перевезень (курсив автора. – Б. К.) у зимових умовах і забезпечити просування ешелонів з людьми, що виселяються до місця призначення на правах військових”. Було також дане розпорядження виділити Міністерством внутрішніх справ СРСР кошти на оплату витрат для харчування й медичного обслуговування людей по шляху їхнього проходження. Але на практиці у вагонах не було навіть належних санітарних умов. Так, очевидці згадують, що „у вагоні був коров’ячий гній, – мабуть, везли раніше кудись худобу... ми, жінки, вичищали звідти весь бруд, вигрібали голими руками. Не було ні краплі води, щоб помити стіни і підлогу. В кутку вагона залишилося трохи соломи, то ми її заховали від конвоїрів, щоб наші діти мали на чому спати, її залишили для підстилки коровам у вагоні”. Людей транспортували під озброєним наглядом у вантажних вагонах, які називали „телятниками”, бо звичайно у них перевозили худобу. В одному вагоні могло бути до 40 чоловік; на вагони вішали таблички з написом „Свідки Єгови”. Відтак почалася подорож залізницею у невідомість, оскільки ніхто зі Свідків не знав, куди їх везуть. Така поїздка тривала від двох до трьох тижнів. У вагонах не було ані сидінь, ані якогось захисту від морозу. Туалетом слугувала діра у кутку підлоги вагона. У вагонах також не було ніяких пристосувань для перевезення маленьких дітей, хворих та вагітних.

Під час подорожі Свідки намагалися триматися духом, тому вони молилися, співали пісні та допомагали одні одним. Дехто навіть вивішував назовні вагонів полотна з написами: «Ми Свідки Єгови з Волині» або «Ми Свідки Єгови з Львівщини» тощо. По дорозі та на зупинках віруючі бачили поїзди з подібними написами, які свідчили, що там везуть Свідків з інших місцевостей Західної України.

Отже, в більшості випадків, умови виселення були антигуманними та не відповідали нормам гігієни, немало людей загинуло під час перевезення

до Сибіру або вже на місці від холоду. Скоріше за все в регіонах не були готові до настільки масштабної операції, тому місцева влада не змогла дотриматись усіх вказівок Ради Міністрів СРСР щодо забезпечення відповідним харчуванням та медичним обслуговуванням. Це підтверджують і спогади очевидців з різних регіонів України та СРСР.

Щодо розселення цієї групи людей, то за даними на 1 січня 1957 р. «єговісти» (6393 чоловік) були розселені в Іркутській області – 4336 осіб, в Омській області – 1621 осіб, у Красноярському краї – 410 осіб. На новому місці, в Сибіру, слід було починати все заново – будувати домівки, заводити господарство, організовувати збори. Умови життя в поселеннях різко відрізнялись від того, до чого звикли віруючі. Як розповідає *Віра Чибізова* (м. Ямпіль, Вінницька область), яка була у 14-річному віці, було навіть так, ще «співвіруючі ділилися хлібом з місцевим населенням під час голоду»⁸.

Місцеве ж населення в місцях поселення Сибіру було дезінформоване щодо прибулих Свідків Єгови. Як згадують окремі виселенці, в деяких поселеннях мешканці досить вороже зустрічали Свідків, вважаючи їх кримінальними злочинцями, злісними бунтівниками або людожерами. Наприклад, одна група Свідків чекала пару днів, поки їх розселять у навколишніх селах. Вони розклали багаття на березі річки Чулим, грілися (тоді на землі лежало ще багато снігу), співали релігійні пісні та молилися. Місцеві мешканці позачиняли двері й вікна в своїх домівках і не запрошували Свідків до себе, оскільки люди дійсно повірили, що приїхали людожери. І лише на третій день декілька селян з сокирами підійшли до Свідків і з розмови переконалися, що то була відверта брехня. Причиною розповсюдження таких міфів є, найімовірніше, побоювання місцевої влади щодо розповсюдження віровчення Свідків серед населення Сибіру.

Після того як Свідки прибули на місце, деяких залишали просто в лісі й давали в руки сокири, щоб вони могли побудувати собі житло та влаштуватися. Аби перезимувати перші зими, Свідки часто викопували землянки, які накривали дерном. Інші будували т.зв. бараки. Бараки Свідки Єгови будували на незначній відстані від залізниці, стіни в них робили з дощок, а в середину засипали шлак – перегоріле вугілля з топок паровозів. Як теплоізолюючий захист шлак слугував добре. Але від нього випаровувався чад, від якого взимку боліла голова у багатьох жителів барака.

Опалення у бараку було пічним і дрова потрібно було заготовляти своїми силами. Свідки Єгови також заготовляли дрова для своїх одновітців, які не могли про себе подбати, для вдів та тих сімей, де всі чоловіки були в тюрмах. Одна сім'я споживала за зиму близько 15 кубометрів дров. Їх потрібно було привезти, порізати та поколотити. Меблі кожна сім'я робила

собі сама с дощок. Це були і ліжка, і столи, і стільці, практично не було куплених у магазині речей. *Любов Данилівна Грохольська* (м. Ямпіль, Вінницька область) згадує, що нерідко в одному домі жило 11 сімей, у кожній з яких у середньому по троє дітей. Усім прибулим давали три дні для будівлі житла та адаптації в нових умовах.

В своїх мемуарних спогадах Олег Голько, Свідок Єгови та жертва виселення, розповідав: «після привезення спецпоселенців у Сибір їх показували «купцям». «Купцями» називали представників підприємств, які роздивлялися прибулих, навіть мацали мускули на руках і питали, хто чим хворіє, а деякі навіть жаліли матерів з дітьми, бо коли така мати казала, що чоловік у тюрмі, а в неї є троє чи п'ятеро дітей, то «купець» відмовлявся від такої сім'ї: «Пусть едет в тайгу, дети будут кормиться ягодами и грибами, а в городе они помрут с голоду». Після цього комендант записував усіх у робочі бригади. Чоловіків записували в лісоруби (спилувати дерева), міцніших жінок у сучкоруби (обрубувати гілля на спиляних деревах), а решту: слабосильних, стареньких, з дітьми – на підсочку (тягнути живицю з сосен). Працювали спецпоселенці шість днів на тиждень по вісім робочих годин, з перервою на одну годину для обіду. Деколи траплялось, що на лісосадільницю з ранку на роботу та ввечері до дому потрібно було добиратися більше години. В будь-якому випадку робота повинна була починатися щоденно о восьмій годині ранку. Заробітки у всіх працівників-спецпоселенців були однакові – приблизно вартість однієї булки хліба за восьмигодинний робочий день.

У перші роки в Сибіру неповним сім'ям було особливо важко, деяким доводилось їсти тільки картоплю з чаєм. При тому, що чай пили лише з тарілок, бо чашки в той час були «предметами розкоші».

У перші ж дні після приїзду Свідки Єгови почали проводити зібрання. Інколи керівництво брали на себе молоді хлопці 20-річного віку, які до того ж важко працювали фізично, щоб забезпечити молодших братів та сестер.

Депортація планувалася як довічне заслання. СЄ не повинні були повернутися із Сибіру, де їх поселили. Вони не були у в'язниці, проте мусли регулярно звітуватися перед місцевою владою. Невиконання цього загрожувало багаторічним ув'язненням. Вийти за межі спецпоселення можна було тільки за спеціальним дозволом коменданта.

Визначальним є факт засекречення операції від місцевого населення західних областей України. Про масове виселення Свідків Єгови нічого не знали навіть мешканці сусідніх сел. Так, в журналі «Братский Вестник» в статті «Старший пресвитер ВСЕХБ по Львовской и Дрогобычской областям, брат В. Г. Гритченко сообщает» зазначалось наступне: «Братові пресвітерові й

всій раді громади були дані вказівки спостерігати за приїжджаючими на базар із Дніпропетровської області лжеп'ятидесятниками, які заходять до віруючих і намагаються ушкодити святій справі єдності. Приносять шкоду й деякі з так званих єговістів, але, як чутно, вони кудись виїхали й шкода від них зменшилась»⁹. Проте, настільки масштабні дії влади не могли залишитися непоміченими серед населення західних республік Радянського Союзу та світу. У секретних архівних фондах залишилося чимало документів партійних, радянських і правоохоронних органів, у яких повідомлялося про настрої різних категорій громадян. Звичайно, у більшості випадків повідомлялося «про підтримку» населенням політики держави щодо виселення Свідків. Приміром, приводилась розмова серед жителів місцевостей, звідки репресували Свідків: «Зараз тут відбувається чищення від колишніх фабрикантів, торгашів і куркулів. Виселяють із усіма родинами і мало хто їх шкодує, тому що через їхню спекуляцію неможливо жити. У деяких знаходять великі гроші». Лише зрідка в документах приводяться окремі випадки «іншої думки». Зокрема, такий приклад: «Чому виселяють кращих хазяїнів? Тепер не буде ніякого прибутку. У них є ціла армія МВС і вони піднімуть усіх наших, а сюди привезуть зовсім інших».

У 1956-1957 роках Міністерство закордонних справ СРСР отримало офіційне звернення від представників Свідків Єгови з різних країн світу. У зверненні, яке було прийняте на різноманітних міжнародних конференціях, радянське керівництво просили звернути увагу на релігійну ситуацію в країні. Згадувалось виселення 1951 року, а також те, що 2000 Свідків Єгови на той час перебували в таборі у Воркуті і ще в 50 різних таборах. Як показала історія, радянська влада не прислухалась до світової громадськості. Свідків Єгови продовжували арештовувати та відсилати в табори.

Отже, операція «Север» – одна із небагатьох компаній репресивного характеру, що так явно показувала антирелігійну спрямованість політики радянської влади щодо релігійних меншин. Враховуючи наведену вище інформацію, приходимо до наступних висновків:

1) Зазначена операція, вочевидь, доводить факт існування релігійної нетерпимості в післявоєнний період. Радянський уряд пішов назустріч традиційному православ'ю, проте це, своєю чергою, означало непримирненне ставлення до таких нетрадиційних релігійних течій, як п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови та ін.

2) Події квітня 1951 року засвідчили застосування тоталітарною владою особливих методів репресій – масового виселення цілих релігійних груп, окремих народностей, членів політичних угруповань. Відомі факти про депортації татар і інших народностей, членів українських політичних угруповань та

мешканців цілих поселень; однак масове виселення через релігійні переконання досить мало досліджене в сучасній українській історіографії.

3) По суті, відбулося масове пограбування населення західної України, більше 6000 чоловік, що були виселенні в Сибір, залишили все, що так довго здобували своєю працею.

4) Головним парадоксом щодо наслідків даної операції є те, що вони виявились абсолютно протилежні поставленій меті. Так, метою виселення з західних регіонів України було припинення діяльності та швидкого розповсюдження віровчення Свідків Єгови серед місцевого населення, однак, замість цього громада стала поширюватись не лише на території України, а й у віддалених куточках Сибіру. Зазначена подія ще раз доводить абсурдність політики депортації. Це ніяк не вирішує проблему, а лише переносить її в інший куток країни. Пропозиція мирного співіснування Свідків Єгови та радянської влади і на цей раз залишилась проігнорована керівництвом.

1. Голько О. Свідки Єгови – Сибірський маршрут / О. Голько – Львів : ТОВ Фаворит, 2002. – 201с.
2. Одинцов М. И. Совет Министров СССР постановляет: “выселить навечно!” / М.И. Одинцов. – М. : Объединение исследователей религии, Арт-Бизнес-Центр. – 2002. – 240 с. – (сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951 – 1985 гг.).
3. Архів Президента Російської Федерації. – Ф.3. – Документація вищих органів влади. – Оп. 58. – Спр. 180. – Арк. 52-53.
4. Berezhko K. Multiple Diktaturerfahrungen der Zeugen Jehovas in der Ukraine im. 20. Jahrhundert / Berezhko K., Slupina W. // Die Zeugen Jehovas in Ostmittel-, Südost- und Südeuropa : Religion – Staat – Gesellschaft, 2007. 8 Jahrgang.
5. Щорічник Свідків Єгови 2002. – Зельтерс: Товариство Вартової Башти, Біблії і брошур. – 2002. – 255 с. (Розділ Україна).
6. Неизвестные страницы истории. – СПб. : АООТ Правда. – 2000. – 80 с.
7. Иваненко С. О людях, никогда не расстающихся с Библией. – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1999. – 271 с.
8. Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині / Костянтин Бережко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – 182 с.
9. Братский Вестник. №3-4, 1955 г. [Електронний ресурс] / История Евангельского движения в Евразии. Электронная Христианская Библиотека.– 2002. – 2 електрон, опт. диск (CD-ROM).

SUMMARY

Constantine Berezhko

The article describes in detail the operation “North”, its background, details of and consequences for the future activities of the community. The following exact statistics of deportees and living conditions after resettlement in Siberia.

Keywords: operation “North”.